

«BÁZIRGEN» DÁSTANINIŇ MORFOLOGIYALIQ TÁREPTEN ÓZGESHELENIWI

Tolbaeva Shaxzoda

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Filologiya hám tillerdi oqıtıw
(qaraqalpaq tili) tálim baǵdarı studentı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14570899>

Annotaciya. Bul maqalada qaraqalpaq xalıq dástanı bolǵan "Bázirgen" dástanınıń morfologiyalıq tárepten ózgesheleniwi sóz etiledi.

Tayanış sózler: Bázirgen dástanı, folklor, san kategoriyası, mánili sóz shaqapları, tartım kategoriyası, seplik kategoriyası, betlik kategoriyası, kómekshi sóz shaqapları

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ ИЗМЕНЧИВОСТЬ ДАСТАНА «БАЗИРГЕН»

Аннотация. В данной статье рассматривается морфологическое склонение каракалпакского народного дастана «Базирген»

Ключевые слова: дастан «Базирген», фольклор, категория числа, самостоятельные части речи, служебные слова.

MORPHOLOGICAL VARIATION OF THE EPIC «BAZIRGEN»

Annotation. This article discusses the morphological inflection of the Karakalpak folk epic «Bazirgen»

Keywords: "Bazirgen" epic, folklore, category of number, independent parts of speech, auxiliary words.

Türkiy tillerde eń áhmiyetli wazıypaların biri milliy ádebiy tillerdiń qalıplesiw hám rawajlanın basqışların izertlew bolıp tabıladı. Ádebiy tillerdiń rawajlanıw tariyxın izertlew hám onıń basqışların anıqlaw ushın jazba estelikler menen bir qatarda xalıq awızeki dóretpeleriniń, ásirese, dástanlardıń til ózgesheliklerin tereń úyreniw úlken áhmiyetke iye. Hár bir xalıqtıń ádebiy tili awızeki sóylew tiliniń tiykarında payda boladı. Tildiń sózlik quramında sol tilde sóylewshi xalıqtıń tiliniń tariyxına baylanıslı bay maǵluwmatlar saqlanadı.

Demek, xalıq dástanınıń tilin izertlew arqalı sol xalıqtıń hám tili onıń rawajlanıw basqışları tuwralı hár tárepleme maǵluwmatlar alıwǵa boladı. Qaraqalpaq til biliminde qaraqalpaq milliy ádebiy tiliniń tariyxın izertlewge arnalǵan sanawlı jumıslar ǵana bar. Mısalı: professor D.S.Nasırovtıń qaraqalpaq tili dialektleriniń faktlerin áyyemgi jazba derekler menen salıstırmalı aspektte islegen jumısları, akademik H.Hamidovtıń eski türkiy jazba estelikleriniń tilin izertlew baǵdarındaǵı jumısları hám D.Saytovtıń qaraqalpaq klassik shayırları shıǵarmalarınıń tili boyınsha alıp barǵan jumısların kórsetiwge boladı.

Sh.Ábdinazimovtın “Qırıq qız” dástanınıń sózlik quramı boyınsha islegen ilimiy jumısı da qaraqalpaq til bilimindegi dástanlar tilin izertlewge arnalǵan jumıslar qatarına kiredi. Bıraq bul ilimiy miynetler dástanlardıń, folklorlıq dóretpelerdiń tillik faktlerin ashıp beriwde júdá jetkiliksiz.

Sonlıqtanda biz ózimizdiń pitkeriw-qánigelik jumısımızdıń izertlew obyektı sıpatında qaraqalpaq til biliminde ele qolǵa alınbay atırǵan folklordıń til ózgesheliklerin konkret bir dástan mısasında izertlewdi aldımızǵa maqset etip qoydıń hám bul ushın «Góruǵlı» dástanınıń «Bázirgen» shaqapshasınıń qaraqalpaq folklorınıń 34-tomına kirgizilgen qol jazba nusqasınıń morfologiyalıq ózgesheligin analiz ettik.

Atlıq. Dástanda atlıqtıń san kategoriyası, tartım kategoriyası, seplik kategoriyası, betlik kategoriyalarına tiyisli qosımtalar jumсалǵan. «Bázirgen» dástanınıń tilinde ózine tán bolǵan ayırıqsha leksika-semantikalıq hám grammatikalıq belgilerine iye atlıq sóz shaqabı sózlik quramı hám formaları boyınsha kópshilik jaǵdayda házirgi ádebiy tilge sáykes bolıp keledi. Sonıń menen birge olardıń qollanılıwında geypara ózgesheliklerde ushırasadı. Bunday ózgeshelikler kóbinese ayırım atlıq jasawshı affikslerdiń qollanılıwında eski seplik formalarında hám predikativlik affikslerdiń qollanılıwında kórinedi.

Atlıqtıń san kategoriyası. Dástanda atlıqtıń birlik mánisin bildiretuǵın arnawlı morfologiyalıq qosımtalar joq, birlik máni tábir atlıq arqalı ańlatılǵan:

Dushpan menen uluǵ sawash qılǵanday,

Suńqardan Áwezdi alıp qashqanday,

Dástanda kóplik máni -lar-ler qosımtaları arqalı bildirilgen:

Bázirgen der qulaq salıń *sózlerge*

Panduw násiyatım aytqan *sizlerge*,

Lal boldı shiyrin *tillerim*.

Házirgi qaraqalpaq tilinde III bette feyil sózler kóplik qosımtaların qabıl etpeydi. Al, dástan tilinde II bettiń birlik hám kóplik formasında -lar//-ler qosımtası jalǵanǵan:

İshimde dártım kóp bir-bir aytayın,

Qulaq salıp shıraqlarım *tıńlańlar*,

Qaydan keldi bizge bul *dushpanlar*,

Tartım kategoriyası. Tartım kategoriyası belgili bir betke tiyislilikti bildiredi. Dástan tilinde tartım qosımtalarınń tómendegidey túrleri jumсалadı. I bet birlik sandı ańlatıw ushın -ım, -im, -m házirgi qaraqalpaq tilinde jumсалmaytuǵın -um,-úm, kóplik sanda -ımız, -imiz, -úimiz qosımtaları jumсалǵan:

Áwez *ulım* qáne dese ne dersiz,

Qulaq salıp esit meniń arzımdı,

II bet birlik sandı ańlatıw ushın -ıń, -iń, -ń , -uń, -úń, -ń qosımtaları kóplik sanda -ıńız, -ińiz qosımtaları jumsalǵan:

Belińdi baylaǵan bekkem endi sen,

Kóhlińizge saqlamańız zárre kek.

At basın teń qılıp jannan *keshińler*.

III bette birlik hám kóplik sanda -ı/ı, -u/ú, -sı/si, -ları, -leri, -lári qosımtaları jumsalǵan:

Ǵanımdı áylediń qolını baǵlı,

Táńri bersin muradını,

Mutabar sháhriniń orda kánleri,

Kelbetlik. «Bázirgen» dástanınıń tilinde kelbetlik sózler túbir hám dórendi kelbetlikler túrinde ushırasadı. Túbir kelbetlikler tómendegi mısallarda jumsalǵan:

Sap qurbashı altın tuwlar,

Sóyleń lalbolmasa qızıl til endi,

Batırlar qolında altın pıshaqlar,

Basında oynasar algır ullılar.

Dórendi kelbetlikler -sız, -siz qosımtaları járdeminde jasalǵan. Bul dórendi kelbetlikler -lı, -li affiksi bildiretuǵın mánilerine qarama-qarsı mazmundı beriw ushın qollanıladı.

İyesiz dep urmaǵaysız basına,

Bunday kórikli sulıw jigit boladı eken,

Bedew atlı, zábin atlı jan tórem,

«Bázirgen» dástanı tilinde parsı tillerinen ózlesken *biy, na, ná* elementleri kelbetlik jasawda jiyi ushırasadı. Mısalı:

Biykar júrer oshbuw dúnya,

Dúnyadan biyperzent ótken sultanım,

Nágáhanda uǵım boldı gunákár,

Sanlıq. Sanlıq abstrakt san mánisin yamasa predmetlerdiń sanın, shamasın qatarlıq tártibin bildiretuǵın sóz shaqabı. «Bázirgen» dástanınıń tilinde sanlıqlardıń tómendegidey mánilik túrleri ushırasadı. Dástan tilinde sanaq sanlardan, *bir, yeki, úsh, tórt, bes, altı, jeti, segiz, toǵız, on, juz, mıń* sanları jumsalǵan.

Qulaqqa almayman aytqan sózińdi,

On sákkiz mıń alam haqqı zuljalar,

Oyarman dep ekki sháhlá kózińdi,

Dástan tilinde qatarlıq sanlıqlar *-lanshi, -lenshi* affiksi arqalı jasalǵanlıǵın kóremiz.

Ekilenshi sózim buldur, háy balam,

Adamnıń jaqsısın qay jerde kórdiń?

Birlenshi sawalım buldur Áwezjan

Shamalıq sanlardıń mánisin “bir” sanaq sanına neshe soraw-qatnas almasıńlarınń dizbeklesiwi arqalı ańlatqan.

Ne birewden oshbuw dúnya qalgandı,

Bir neshe sahabalar keldi tushımda,

Dástan tilinde toplaw sanlar *-lağan, -legen* affiksleriniń jáne de sanaq sanlardıń tákirarlap keliwinen jasalaǵanın kóremiz.

Almasıq. Dástan tilinde almasıńlardıń házirgi qaraqalpaq tilindegi barlıq túrleri ushırasadı.

Mańa degen yigitlerdi ózime jiberersiz,

Qudayım man qulǵa ráhim qıl endi.

Seniń ushın zar jılap tur qudaǵa,

II bet birlik sanda «sen» almasıǵı jumsalıp, seplengende ózgeriske ushırap ayılǵan:

Sańa kásadar áylermen,

Sańa jılawdar áylermen,

III bet birlik sanda ol betlew almasıǵınıń jumsalıwında házirgi tilimizge salıstırǵan tómendegidey ózgerisler bar. «Ol» almasıǵı seplengende «anıń» «anı» «ańa» formalarında jumsalǵan:

Ańa mártlik penen bir sóz dedi,

Boyıńa barabar ańa zer berey,

Ańa jılawdar áylermen,

Dástan tilinde almasıqlardıń qollanıwında aytarlıqtay ózgeshelikler sezilmeydi. Lekin, siltew almasıqları ǵana azı-kem ózgeshelikke iye. Sebebi dástanda «bul» almasıǵı seplengende «b» sesi «m» sesine ózgeredi. Mańa munday barlıq kerek, Bunı-munı, bunıń-munıń:

Meni bunda shorı qıldı bir quday,

Bir sóz aytpay tıńla munı,

«Bázirgen» dástanı tilinde bári, bárshe, hámme, jumla, hámme jámlew almasıqları jumsalǵan. Olardıń ishinde «jumla» almasıǵı házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde jumsalmaydı.

Hámmeń turıp sálem berıń yaranlar,

Qashırǵan suńqarım Áwez kelipti,

Feyil. Feyil túbirlerinen hám tiykarlarınan funkcional formaları-atawısh feyil, kelbetlik feyil, hal feyil, jasaladı. Atawısh feyil is-hárekettiń atınan jasalǵan háreket protsessin bildiredi.

Tiykargı affiksler: iw, iw, maq, mek, baq, bek.

Sol jerge sultan qılmaqshı boldı,

Dushpanlar qılmaqta bizge málamat,

Sol tárepke barmaqta oyladı,

Házirgi tilde kelbetlik feyildiń tiykarǵı formaları -ǵan,-gen, -qan,-ken, -ar-yer-r, -tuǵın affiksleri bolıp tabıladı:

Basına tilladan *quyılǵan jıǵa kiygennin*,

Ata sizde *bolurbálki* mıtıyar,

Tah *kórgeninshe* ǵarip atam hesh endi.

Kelbetlik feyiliniń -ar,-yer,-r,-ır,-ir forması, dawıslıdan keyin -yur-yúr affikslerine iye bolıp Shıǵıs Túrkiстан tekstlerine xarakterli.

Aq quw *ushar* aydın shamqar kóllerde,

Saǵınıp *ushıp keler*,

Kelbetlik feyildiniń -mas-mes, -bas-bes qosımtaları bolımsızlıq formasın payda etedi:

Óziń ólmey dushpan *kelmes* qasına,

Dushpan *shırmas* tań ólgenshe jolına,

Dástan tilinde jumsalǵan hal feyil formaları házirgi ádebiy tilimizge tolıq sáykes keledi.

Hal feyil tómendegi qosımtalar menen jasaladı.

-ıp,-ip,-p qosımtaları ótken máhálge baylanıslı hárekettiń xalatın, sınıń anıqlap keledi:

Basın *kesip* tash astine,

Sharap *iship* men más boldım.

Kóterip oynatpay onı dizeńe.

Ráwish. Ráwish is-hárekettiń hám belginiń belgisin bildiretuǵın mánili sóz shaqabı.

Dástan tilinde ráwish formaları házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi formalarına sáykes keliwi menen birge, geypara ózgeriske ushıraǵan formalarda ushırasadı. Lekin, bular dástan tilinde júdá siyrek jumsalǵan. Mısalı:

Áwwal keldi Goruǵlı.

Atı onıń *shunda* óldi.

Bul mısallardaǵı áwwel, áwel, sózi waqıt, «shunda» sózi orın ráwishi ornında jumsalıp dástannıń tiline tán ózgesheligi bolıp tabıladı. Dástan tilinde “-sha,-she” affiksiniń jalǵanıwı arqalı almasıńlardan jasalǵan ráwishler ushırasadı.

Kómekshi sóz shaqapları

Tirkewishler. Tirkewishler ózine tán ózgeshelikke iye, olar ózi menen birge waqıtlıq, sınıqlıq, mánilik qatnaslardı bildiredi. Dástan tilinde tirkewishlerdiń eski jazba tilge tán hár qıylı formaları ushırasadı. Sonıń menen birge házirgi tilimizdegi «benen», «menen», «penen» tirkewshi de qollanıladı.

Tezlik *penen* Áwezhan.

Áliy *menen*, Waliy *menen*.

«Kibi», «yańlı» tirkewishleri dástan tilinde qollanılǵan:

Jas jigitler kirse sher *kibi* maydan.

Mısalı peri *yañlıdı*.

«Bázirgen» dástanınıń tilinde házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde jumsalmaytuǵın bilán, ishre, ilá, birlá tirkewshileri ushırasadı.

Tezlik *bilán* patshaǵa.

Márt jigitler maydan ishira saylanıp.

Dánekerler. Dánekerler sóz benen, sózlerdi sonday-aq, gáptiń birgelikli aǵzaları menen qospa gáptiń quramındaǵı gáplerdiń araların baylanıstırıw ushın qollanıladı. Biriktiriwshi hám, taǵı, jáne menen dánekerleri dástan tilinde kóp ushırasadı. Taǵı da “wa”, “ya” denekerleri de ushırasadı.

Sınap keldim *wá* yaxshı yamanın bildim.

Ya anarsız, qamarsız.

Dástan tilinde qarsılas dánekerler menen awıspalı, gezekles dánekerler ónimli jumsalǵan hám dástannıń tilin bayıtıp otırǵan:

Almay qaytsań qanday bolar uyatı

Ya qalıqlar, *ya* ólińler jigitler.

Janapaylar. «Bázirgen» dástanı tilinde joq, ǵana, hám, naǵız, sarras, ǵoy, tek, kúta, asa, misli, dál, áne, judá sıyaqlı janapaylar ushırasadı.

Qanını iship *misli* suwlar.

Áne, endi gápti Bázirgennen esitiń.

Juwmaqlastırıp aytqanda. «Góruǵlı» dástanınıń shaqapshası «Bázirgen» dástannıń qoljazba nusqası XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basındaǵı qaraqalpaq tili boyınsha bahalı maǵluwmat beriwshi jazba estelik bolıp, qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń payda bolıwı hám rawajlanıwı basqıshların izertlewde bahalı derek bolıp tabıladı.

REFERENCES

1. АбдиназимовШ. «Кырыккыз» дәстаныныңлексикасы. –Нөкис, 1992 (канд. диссертация)
2. АйдаркуловК. «Квопрсубэтническихтерминов в эпосе «Манас», -Фрунзе, -1988.
3. Әбдиназимов Ш. Қарақалпақ тили тарийхы. -Нөкис, 2002.
4. Әбдиназимов Ш. Қарақалпақ тили тарийхы. -Нөкис, 2003.
5. Эгамбердиев Р.А. «Фразеологизмы в эпосе «Манас», -Фрунзе, -1988.
6. Байлиев С. «Языковые особенности дастана», «Саят и Хамра», -Ашхабад -1965.
7. Бейбутова Р.Т. «Военная лексика в эпосе» «Манас», -Фрунзе, -1988.

8. Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Ҳазирги қарақалпақ тили. (Фонетика, лексикология)-Нөкис, 1979.
9. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкис, 1994.
10. Боронов А. А. «Антропрономии в киргизском героическом» эпосе «Манас», -Алмата -1988.
11. Мамедкулиев Д. «Языковые особенности дастана», «Шахсанем и Ғариб», -Ашхабад. -1974.
12. Мехтиева С.Т. «Язык эпоса «Шахрияр», -Баку, -1975.
13. Насыров Д.С. Лексический состав диалектов каракалпакского языка с точки зрения происхождения. //Вестник КК.ФАН 1973. №1.